

مسئولیت مدنی مادر در قبال اعمال زیان آور کودک در فضای سایبر

ابوالفضل حسام^۱، محمد غلامعلی زاده کجو^۲

چکیده

پژوهش حاضر باهدف تبیین و تحدید مسئولیت مادر در مقابل اعمال زیان آور کودک در فضای سایبر، به روش توصیفی از نوع اسنادی انجام و اطلاعات پژوهش بابررسی و مطالعه منابع مکتوب در موضوع مربوطه جمع آوری و تحلیل شد. با بررسی های انجام شده در پژوهش های پیشین مشخص شد تاکنون مطالعه ای با موضوع پژوهش حاضر انجام نشده است. یافته های پژوهش حاضر نشان داد که مطابق اصول فقهی- حقوقی، مادر در جایگاه یکی از والدین، واجد حق و تکلیف حضانت کودک است. رعایت این تکلیف محدود به محیط فیزیکی نیست و در فضای سایبر نیز باید اجرا شود؛ چراکه به موجب ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی ممکن است مادر در قبال اعمال زیانبار کودک، مسئول شود. با لحاظ شرایط ویژه مادر از جمله نداشتن ولایت قانونی بر کودک، تلاش وی برای امرار معاش (در فرض نبود همسر)، دانش کمتر برخی بانوان از فضای سایبر در قیاس با آقایان و نیز شرایط و ویژگی های خاص این فضا، به نظر می رسد که تعدیل مسئولیت مادر در قبال اعمال زیانبار کودک در فضای سایبر منطقی و لازم است. همچنین نتایج پژوهش نشان داد که حکم به مسئولیت به میزان تقصیر مادر در فرض همراهی همسر با او و لحاظ شرایط خاص مادر و فضای سایبر در احراز تقصیر مادر، با اصول و قواعد فقهی و حقوقی سازگار بوده و قابل پیشنهاد است.

واژگان کلیدی: مسئولیت مدنی مادر، اعمال زیان آور کودک، سایبر، تقصیر.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۶
۱. دانشجوی دکتری، گروه حقوق، واحد گرگان دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

Email: hesam.abolfazl@gmail.com

۲. استاد مدعو گروه حقوق، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران/ استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور ایران. (نویسنده مسئول)
Email: m_gholamalizadeh@yahoo.co

Maternal Civil Liability for Harmful Acts of the Child in Cyberspace

Abolfazl Hesam¹, Mohammad Gholamalizadeh Kajou²

The present research tried to explain and limit maternal civil liability for harmful acts of the child in cyberspace with a descriptive-documentary method. The data were gathered via reviewing the related written sources. Analyzing the previous studies indicated that there is no study with the same topic. The findings showed, according to the jurisprudential-legal principles, the mother in the position of one of the parents has the right and duty of custody of the child. This duty is not limited to the physical environment, it also consists of the cyberspace; because, based on Article 7 of the Civil Liability Law, the mother may become liable for harmful acts of the child. It seems that the adjustment of maternal liability for harmful acts of the child in the cyberspace is logical and necessary, due to maternal special conditions, such as lack of legal guardianship over the child, making a living (in the absence of the spouse), less knowledge of the cyberspace in comparison with men, and the particular conditions of the cyberspace. In addition, the ruling on the maternal liability to the extent of her negligence, in assuming that her husband is accompanied by her, as well as her special conditions and the cyberspace, is consistent with the jurisprudential-legal principles and can be recommended.

Keywords: maternal civil liability, harmful acts of the child, cyberspace, negligence.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

Paper Type: Research

Data Received: 2020 / 08 / 28 **Data Revised:** 2021 / 02 / 08 **Data Accepted:** 2021 / 02 / 14

1. Ph.D. Student of Law, Department of Law, Islamic Azad University, Gorgan Branch, Gorgan, Iran.

Email: hesam.abolfazl@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Law, Payam Nour University, Iran. (Corresponding Author)

Email: m_gholamalizadeh@yahoo.com

مسئولیت والدین در قبال اعمال زیان بار کودکان یکی از اقسام مسئولیت های ناشی از فعل غیر است. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۱) ماده هفتم قانون مسئولیت مدنی ایران از قوانین مسئولیت فرانسه، آلمان و سوئیس اقتباس شده است و بیان می دارد کسی که قانوناً یا برحسب قرارداد، مسئول نگاهداری یا مواظبت مجنون یا صغیر است در صورت تقصیر در نگاهداری یا مواظبت، مسئول جبران زیان وارده از ناحیه مجنون و یا صغیر است و در صورتی که استطاعت جبران تمام یا قسمتی از زیان وارده را نداشته باشد، زیان از مال مجنون یا صغیر جبران خواهد شد و در هر صورت، جبران زیان باید به نحوی صورت گیرد که موجب عسرت و تنگدستی جبران کننده نباشد. (درودیان، ۱۳۷۶؛ حسین آبادی، ۱۳۸۵) مادر از مهمترین افراد مشمول این ماده است؛ زیرا یکی از کسانی است که قانوناً و شرعاً حق و تکلیف حضانت در معنای مراقبت، نگهداری و تربیت کودک (له و علیه) او وجود دارد. (ر.ک.، مجلسی، ۱۴۰۳ ه.ق. ۸۹/۲۴۸) ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی نیز در این خصوص مقرر کرده است: «نگاهداری اطفال هم حق و هم تکلیف ابویین است». برخلاف مفهوم و مصادیق مراقبت و نگهداری در فضای حقیقی که تقریباً روشن است، مصادیق این دو مفهوم در فضای سایبر روشن نیست. مادری که قصد دارد به تکلیف خود در مراقبت و نگهداری از کودک عمل کند به دلایلی مانند ناشناخته بودن فضای سایبر و شیوه کنترل رفتار کودک در آن، عدم وجود ولایت برای مادر علیه کودک و... با محدودیت هایی در این زمینه مواجه است. هر چند ممکن است که ادعا شود مادر در فضای فیزیکی نیز ولایتی بر کودک ندارد و این امر به فضای سایبر محدود نیست، باید متذکر شد که تفاوت ماهیت فضای فیزیکی و سایبر به قدری است که عدم ولایت مادر بر کودک در این دو محیط، آثار متفاوتی برجای می گذارد. برای مثال در حالی که عدم ولایت مادر بر کودک و در نتیجه نقص در تربیت او از سوی مادر ممکن است به توهین و فحاشی کودک به چند نفر معدود در محیط فیزیکی منتهی شود، همین نقیصه در محیط سایبر می تواند به توهین به افراد بی شماری منتهی گردد؛ با آنکه اثبات شیء نفی ماعدی نمی کند. بنابراین، ممکن است این امر در برخی موارد واجد آثار مشترکی بین محیط فیزیکی و مجاری باشد.

این محدودیت‌ها می‌تواند در بررسی و احراز تقصیر مادر به عنوان مبنای مسئولیت او و نیز میزان مسئولیتش اعمال شود. هر چند براساس ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی، حضانت، حق و تکلیف ابویین است، اما این نتیجه به ویژه به این دلیل قابل تأمل است که براساس آرای برخی فقها برخلاف پدر که حضانت کودک نسبت به او تکلیف و غیر قابل اسقاط است در ارتباط با مادر، حضانت ماهیت حق‌گونه دارد و می‌توان آن را اعمال نکرد و بر همین مبنا اخذ اجرت در قبال حضانت را جایز دانسته‌اند. (ر.ک.، نجفی، ۱۴۰۴ ه.ق؛ سیستانی، ۱۴۱۷ ه.ق؛ خوبی، ۱۴۱۰ ه.ق؛ حکیم، ۱۴۱۰ ه.ق؛ تبریزی، ۱۴۲۶ ه.ق) نص ماده ۱۱۶۸ قانون مدنی، تردیدی در وجود مسئولیت برای مادر در قبال حضانت کودک باقی نمی‌گذارد، اما وجود چنین آرای فقهی می‌تواند دست‌کم در تحدید میزان مسئولیت مادر در قیاس با پدر مورد توجه قرار گیرد.

بررسی برخی مقررات خارجی مانند قوانین سوئیس، حاکی از آن است که میان مسئولیت و میزان آن و میزان قدرت کنترل ابویین و تبعیت کودکان از آنها ارتباط معناداری وجود دارد، چه آنکه برای مثال در ماده ۳۳۳ قانون مدنی سوئیس، رئیس خانواده مسئول افعال زیانبار کودکان معرفی شده است. در فقه و حقوق ایران، ریاست خانواده از خصایص مرد است و زن در این زمینه امتیازی ندارد. در وضعیت جدایی بین پدر و مادر نیز وقتی که کودک نزد مادر است قضیه از دو حال خارج نیست؛ تا سن هفت سالگی که اولویت حضانت با مادر است (ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی)، کودک در مرحله غیر ممیز بودن است (ر.ک.، حرعاملی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۴۲۲/۲۱؛ بحرانی، ۱۴۰۵ ه.ق؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ ه.ق؛ خوانساری، ۱۳۵۵؛ حسینی عمیدی، ۱۴۱۶ ه.ق؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ ه.ق) و با توجه به شرایط سنی کودک و پیچیدگی‌های فضای سایبر به عنوان یک محیط تخصصی و فنی، امکان حدوث تخلف از سوی کودک در این فضا منتفی است. حالت دوم اینکه اگر به هردلیل مانند فوت پدر، پس از سن هفت سالگی مادر همچنان حضانت کودک را که وارد مرحله ممیز بودن شده است، برعهده داشته باشد، مسئولیت مادر در قبال اعمال زیان بار کودک و نیز ارکان تحقق چنین مسئولیتی می‌تواند به نحو مضیق تفسیر شود تا شرایط مادر به نحو کامل مراعات شود. پرسش اساسی پژوهش حاضر این است که مسئولیت مدنی مادر در قبال اعمال زیان بار کودک در فضای سایبر با توجه به شرایط خاص مادر در جایگاه یک زن و شرایط فضای سایبر که محیطی فنی و تخصصی است، چگونه محقق شده است و چگونه تبیین می‌شود.

۲. چارچوب نظری پژوهش

۱-۲. مفهوم و قلمروی فضای سایبر

واژه فضای سایبر توسط ویلیام گیبسون، داستان نویس آمریکایی-کانادایی ابداع شد. این واژه برای نخستین بار در سال ۱۹۸۲ در داستان کروم سوزان استفاده و سپس در سال ۱۹۸۴ در داستان نیورومانسر، فراگیر شد و برسر زبان‌ها افتاد. (جینکینز، ۲۰۰۳) قسمت نخست این واژه از عبارت Cybernetics نشأت گرفته است. کلمه اخیر خود از ریشه یونانی Kybernetics اقتباس شده که به معنای راننده، سکاندار، حاکم، خلبان و سکان هواپیماست (آکش، ۲۰۱۴). فرهنگ لغت دانشگاهی وبستر^۳ (بی‌تا)، فضای سایبر را دنیای آنلاین شبکه‌های رایانه‌ای به ویژه اینترنت تعریف کرده است. فرهنگ لغت آکسفورد^۴ (بی‌تا)، فضای سایبر یا اینترنت را به محیطی ذهنی تعبیر کرده است که در آن، ارتباط الکترونیک رخ می‌دهد. پس در این دو فرهنگ لغت، فضای سایبر به اینترنت تعبیر شده است. واژه فضای سایبر در طول دهه ۹۰ میلادی مرادف اینترنت شد (آکش، ۲۰۱۴). کارشناسان و متخصصان نیز تعاریف مختلفی درباره مفهوم فضای سایبر دارند که به تعاریف فوق نزدیک است.

برخی معتقدند که فضای سایبر، محیطی مجازی است که در آن اطلاعات به طور مدام با رایانه یا بین آنها منتقل می‌شود (عالم، ۲۰۱۰).^۵ در نظر برخی، فضایی سایبر است که سیستم‌های رایانه‌ای آن را ایجاد می‌کنند (پافنبرگر، ۲۰۰۰).^۶ ویژگی و عنصر اصلی این فضا، اتصال و به هم پیوستگی سیستم‌های رایانه‌ای از طریق ابزارهای الکترونیک است. این تعبیر نشان می‌دهد که قلمروی فضای سایبر محدود به فضای اینترنتی است. بنابراین، هر چند محیط اینترنتی به طور قطع، سایبر محسوب می‌شود، اما هر محیط سایبر، محیط اینترنتی و سایبر نیست. برای مثال بدون تردید، فضای موجود در یک دیسک یا سی‌دی، سایبر محسوب می‌شود، اما چون سی‌دی یا دیسک، فضای به هم پیوسته الکترونیک نیست، پس سایبر محسوب نمی‌شود. بنابراین، در تحقیق حاضر هرکجا از فضای سایبر سخن

1. Jenkins, P.
2. Akash, K.
3. merriam-webster
4. Oxford learnersdictionaries
5. Alam, M. S.
6. Pfaffenberger, B.

گفته می‌شود، مقصود فضای به هم پیوسته سیستم‌های رایانه‌ای یا همان اینترنتی است.

۲-۲. مفهوم و قلمروی مادر

در نگاه اول شاید مفهوم و گستره مادر، بسیار بدیهی به نظر آید. مادر و مادری، مفهومی متفاهم عرفی دارد و به همین سبب تلاش برای کشف مفهوم حقوقی مادر امری بیهوده است. در لغت، مادر کسی است که بچه‌ای را به دنیا می‌آورد. باتوجه به پیشرفت‌هایی که در علم به وجود آمده و حدوث برخی فناوری‌هایی که امکان تولد طفل برمبنایی غیر از روش‌های اصلی آن را فراهم کرده است صرف تکیه بر فرزندآوری نمی‌تواند مادربودن را ثابت کند. در تولد اطفال ناشی از اهدای جنین، لقاح مصنوعی، اجاره رحم و... احراز مادری باتوجه به معیارهای مختلف در این زمینه با اختلاف مواجه بوده است. در این مورد پنج دیدگاه شکل گرفته است:

اول دیدگاه نخست، ملاک مادری و انتساب کودک به وی را ولادت می‌دانند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ هـ.ق) به موجب این رویکرد، کسی که کودک را به دنیا می‌آورد مادر او محسوب می‌شود (ر.ک.، طباطبایی و جلیلی، ۱۳۹۳). بنابراین، در فرض تولد ناشی از لقاح مصنوعی، صاحب رحم، مادر است نه صاحب تخمک.

دوم) دومین دیدگاه، رابطه ژنتیکی را مبنای احراز نسب مادری و مادربودن می‌داند که طرفداران زیادی در میان فقها دارد. (موسوی خمینی، ۱۳۶۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۰؛ حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۲) براساس این نظر، چون صاحب اسپرم، پدر طفل محسوب می‌شود صاحب تخمک نیز مادر او به حساب می‌آید.

سوم) دیدگاه سوم با تلفیق دو دیدگاه پیشین، انتساب با ولادت و ژنتیک را ممکن می‌داند و در فرض مورد بحث، قائل به وجود دو مادر قانونی برای طفل است. (مقاتی، ۱۳۸۵؛ قاسم‌زاده، ۱۳۸۷)

چهارم) دیدگاه چهارم به دلیل عدم وقوع نزدیکی، نسب را محقق نمی‌داند و هیچ‌یک از صاحب تخمک یا صاحب رحم را مادر طفل تلقی نمی‌کند. (رضانیا معلم، ۱۳۸۰)

پنجم) رویکرد پنجم هردو زن را به علت وجود ارتباط آنها با طفل، مادر رضاعی طفل می‌داند. (حمیدزاده، و همکاران، ۱۳۸۷)

بر اساس این مبانی، مادر را می توان این گونه تعریف کرد: «مادر در حالت طبیعی، زنی است که در نتیجه وقوع نزدیکی با همسر، باردار شده و طفل را به دنیا می آورد». در فرض تحقق لقاح مصنوعی نیز مادر ممکن است به کسی گفته شود که صاحب تخمک بوده یا صاحب رحم و به دنیا آورنده او باشد. در جایی نیز که نسب رضاعی محقق می شود، مادر کسی است که تحت شرایطی به طفل شیر می دهد. مادر از جمله کسانی است که از نظر قانونی، نگهداری یا مواظبت کودک بر عهده اوست. از سوی دیگر به گفته محققان، مسئولیت والدین در حقوق ایران ناشی از رابطه ابوینی نیست و به تبعیت و وابستگی کودک از والدین ارتباط دارد. به همین سبب است که اگر به هر دلیلی مانند طلاق بین والدین، کودک تحت حضانت یکی از والدین باشد والد دیگر، مشمول مسئولیت مندرج در ماده هفت قانون مسئولیت مدنی نیست. (بزدانیان، ۱۳۹۳) بر این اساس، محدوده و قلمروی مفهوم مادر در پژوهش حاضر عبارتند از: مادر کسی نیست که صاحب تخمک طفل است یا در رحم خود او را پرورانده است بلکه کسی است که صاحب تخمک یا رحم است و در عین حال، نگهداری و مواظبت کودک بر عهده اوست.

۲-۳. مفهوم و قلمروی کودک

کودک در لغت نامه های عربی با واژه های طفل (حماد جوهری، ۱۴۰۷) و صغیر (جوهری، ۱۴۰۷ هـ؛ زبیدی، ۱۴۱۴ هـ؛ فیروزآبادی، ۱۹۹۱) آمده است و گاه مرادف واژه های رضیع (فراهیدی، ۱۴۱۴ هـ)، صبی (فراهیدی، ۱۴۱۴ هـ؛ طریحی، ۱۳۶۲) و شیرخوار (فیروزآبادی، ۱۹۹۱) است. از نظر حقوقی به فرزند انسان که به حد بلوغ شرعی نرسیده است، کودک می گویند (صفایی و قاسم زاده، ۱۳۹۸).

سن بلوغ در پسران ۱۵ سال و در دختران ۹ سال تمام قمری است. (ر.ک.، قانون مدنی، تبصره ۱، ماده ۱۲۱۰) بنابراین، کودک به پسر یا دختری می گویند که حسب مورد به سن ۱۵ سال یا ۹ سال تمام قمری نرسیده است. در معاهدات بین المللی ناظر بر حقوق کودک نیز این مفهوم تعریف شده و در آنجا نیز معیار تمیز کودک، سن است. در ماده یک کنوانسیون حقوق کودک که ایران نیز به آن ملحق شده، آمده است: «منظور از کودک، افراد انسانی زیر سن هیجده سال است مگر اینکه بر اساس قانون قابل اجرا در مورد کودک، سن بلوغ کم تر تشخیص داده شود». در فقه نیز همین معنا از کودک ارائه شده است. در فقه، کودک به دو نوع ممیز و غیر ممیز تقسیم شده است؛ کودک ممیز به کودکی می گویند که نیک و بد و نفع و ضرر را از هم

تمیز دهد و به صورت اجمال از دادوستدها و معاملات آگاهی داشته باشد (ر.ک.، علامه حلی، ۱۴۱۲ ه.ق). فقها در مورد زمان آغاز این مقطع از حیات انسان اختلاف کرده اند؛ عده ای نسبت به برخی از مسائل فقهی، شروع این مرحله را سن ده سالگی می دانند (ر.ک.، علامه حلی، ۱۴۱۴ ه.ق؛ ابن براج، ۱۴۰۶ ه.ق؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸ ه.ق) و بسیاری از فقها آغاز این مرحله را سن هفت سالگی تشخیص داده اند (بحرانی، ۱۴۰۵ ه.ق؛ علامه حلی، ۱۴۱۳ ه.ق؛ خوانساری، ۱۳۵۵؛ حسینی عمیدی، ۱۴۱۶ ه.ق؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ ه.ق). اگر چه برخی حقوق دانان بر مبنای آرای فقها سن تمیز در فقه امامیه را هفت سالگی می دانند (عبادی، ۱۳۸۲)، به نظر می رسد که مستنبط از دیدگاه های فقها در این زمینه نمی توان سن خاصی برای این مرحله معین کرد و ملاک قوه تمیز در کودک قدرت فهم مطالب و تشخیص امور است؛ برخی روایات نیز صریح در این معنی است. امام کاظم علیه السلام در پاسخ به این مسئله که اگر کودک، زوجه داشته باشد، می تواند او را طلاق دهد و یا اموال خود را صدقه دهد، فرمود: «اگر مطابق سنت و مقررات فقه اسلام طلاق دهد، جایز است» (جرعاملی، ۱۴۱۴ ه.ق). برخی فقها نیز در تأیید این استدلال، اختلاف روایات در این زمینه را بر مبنای قوت و ضعف ادراک و معرفت کودک تفسیر کرده اند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ ه.ق).

باتوجه به موضوع پژوهش حاضر که ناظر بر ارتکاب عمل زیان بار کودک در فضای سایبر است، هر چند به لحاظ نظری، کودک غیر ممیز نیز ممکن است مرتکب فعل زیان بار شود، اما کودکان غیر ممیز یعنی، اطفال زیر هفت سال به سختی می توانند با استفاده از محیط اینترنتی به ارتکاب فعل زیان بار منتهی به بروز خسارت به دیگری اقدام کنند. بنابراین، در پژوهش حاضر کودک به معنی صغار ممیز است که توان کار با اینترنت و استفاده از محیط سایبر را دارد. یکی از شرایط مسئولیت والدین نسبت به فعل زیان بار کودک این است که کودک مرتکب تقصیر شده باشد. قطع نظر از آنکه احراز تقصیر کودک غیر ممیز حتی بر مبنای تقصیر عرفی و اجتماعی نیز دشوار است در مورد کودک ممیز نیز چون عرف ایران در مورد نحوه رفتار در فضای سایبر به ویژه در برخی زمینه ها مانند نوع مواجهه با اموال فکری در این محیط، فاقد حکم و قضاوت روشنی است، پس احراز تقصیر عرفی نیز با مانع روبه رو می شود.

۲-۴. مصادیق و مبانی اعمال زیان آور کودک در فضای سایبر

اعمال زیان باری که ممکن است در فضای سایبر واقع شود، بسیار متعدد و شامل گستره

وسعی از رفتارهاست. اگرچه کودکان بیشتر از آنکه در فضای سایبر مرتکب جرم شوند قربانی این محیط هستند (گوردون^۱، ۲۰۲۰)، در عمل، اعمال زیان بار متعددی نیز توسط آنها در محیط سایبر واقع می‌شود. جرائم سایبر به اعمال مجرمانه‌ای می‌گویند که با استفاده از ابزارهای الکترونیک مانند سایت‌ها و رسانه‌های اجتماعی محقق می‌شود که کلاهبرداری و سرقت اینترنتی از این دسته است. گاه ممکن است عملی که انجام شده فاقد وصف کیفری باشد، اما موجبات آزار و اذیت اینترنتی را فراهم کند. در ادبیات خارجی از عبارات مختلفی برای توصیف این حالت استفاده می‌شود مانند سایبر بولینگ، سایبر استالکینگ و سایبر هرسمنت. همچنین واژه‌های متعددی وجود دارد که زیرمجموعه این عناوین کلی است که برخی از آنها عبارتند از: سایبر موب اتک، قطع سرویس اینترنت، دوکسینگ، هکینگ. سایبربولینگ زمانی محقق می‌شود که کودک یا نوجوان با استفاده از اینترنت یا فناوری، شخص دیگری را آزار دهد، تهدید و برآشفته کند یا به شکل تعدی مورد هدف قرار دهد. (روا، تی‌اس، بانسال و چاندران، ۲۰۱۸)^۲ برخی محققان تعریف دقیق‌تری از سایبربولینگ ارائه کرده‌اند: «عمل تعدی‌آمیز عامدانه‌ای که توسط فرد یا گروه با استفاده از اشکال الکترونیک ارتباط در طول زمان و مکرراً علیه قربانی‌ای که به آسانی قادر به دفاع از خود نیست، صورت می‌گیرد». (اسمیت، بامو فتوکوناگا، ۲۰۱۳)^۳ تعاریف سایبربولینگ متضمن سه عنصر است: عمد و قصد در ایراد ضرر، عدم توازن در قدرت بین مهاجم و قربانی و تکرار عمل تخلف‌آمیز (روا، و همکاران، ۲۰۱۸). سایبربولینگ ممکن است به شکل تصادفی یعنی، غیر عمدی نیز محقق شود. از آنجاکه متن پیام پیام‌های فوری و ایمیل‌ها، فاقد وجه صوتی هستند و لحن و آهنگ کلام ارسال‌کننده پیام در آنها قابل تشخیص نیست، ارسال یک لطیفه ممکن است موجب آزار دیگری شود، اما وقتی عملی تکرار می‌شود، تصادفی بودن آن خلاف اصل است.

از نظر ماهیت، سایبر بولینگ، سایبر استالکینگ و هرسمنت یکسان هستند، اما آنچه موجب تمایز این اشکال از یکدیگر می‌شود، سن افراد دخیل در آنهاست. هرگاه دوطرف ارتباط اینترنت، کودک باشند سایبر بولینگ واقع می‌شود، اما اگر یکی از دوطرف یا هر دو

1. Gordon, S.
2. Rao Sathyanarayana, TS., Bansal, D., & Chandran, S.
3. Smith, PK., Del Barrio, C., & Tokunaga, RS.

بالغ باشند سایبر هرسمنت یا سایبر استالکینگ رخ می‌دهد (پرستون، ۲۰۱۵). سایبربولینگ عبارتند از: ارسال پیام‌های بد در پیام‌رسان‌های فوری مانند واتس‌آپ و تلگرام، شوخی زنده با دیگری، هک و نفوذ به پروفایل بازی یا رسانه اجتماعی دیگری، گستاخی و پرخاش نسبت به دیگری در یک بازی آنلاین، افشای اسرار مردم یا پخش شایعه درباره آنها به شکل آنلاین، تظاهر و جازدن خود به جای دیگری در ارتکاب عمل زبان بار آنلاین، مزاحمت و تهدید دیگری با پیام فوری یا ایمیل، به اشتراک گذاشتن تصاویر خصوصی مردم یا ارسال آنها برای دیگران، راه‌اندازی سایتی که در مورد ظاهر یا اعتبار دیگری امتیازدهی می‌کنند، توهین و فحاشی به دیگری هنگام بازی‌های آنلاین با کاربر فراوان، ایجاد حساب کاربری جعلی فیسبوک، توئیتر یا... به شکلی که موجبات اهانت و گستاخی به دیگری را فراهم کند، سرقت رمز عبور دیگری و خود را به جای صاحب آن جازدن در فضای آنلاین، انتشار شایعات بی‌اساس نسبت به دیگری که به حیثیت او لطمه می‌زند، تحصیل متقلبانه اطلاعات شخصی دیگری در پیام‌رسان‌های فوری مانند واتس‌آپ و ارسال این اطلاعات برای دیگران، نفوذ غیرقانونی به ایمیل دیگری و ارسال پیام به دیگران با نام و هویت متعلق به صاحب ایمیل، ایجاد وب‌سایت یا وبلاگی با محتوای اهانت‌آمیز مانند فیلم، انیمیشن و... تهدید دیگری با پیام‌رسان فوری، درج کامنت اهانت‌آمیز برای کاربران شبکه‌های اجتماعی مانند فیسبوک، تغییر عکس پروفایل قربانی به یک تصویر مستهجن و...

تحقیقات نشان می‌دهد که کودکان در بیشتر موارد، قربانی رفتارهای زبان بار آنلاین مانند مورد خطاب واقع شدن با نام ناهنجار، شایعه بی‌اساس، دریافت تصاویر ناهنجار، دریافت تهدید فیزیکی و اشتراک گذاشته شدن تصاویر خصوصی می‌شوند. قطع نظر از اعمال زیان‌باری که با عناوین فوق ممکن است از سوی کودکان در فضای سایبر رخ دهد، نقض حقوق مالکیت فکری به ویژه کپی‌رایت در اینترنت به امری عادی تبدیل شده است. در آمریکا، نقض کپی‌رایت در فضای سایبر به قدری شایع است که در حال حاضر بسیاری به این باور رسیده‌اند که امکان توقف یا تحدید آن وجود ندارد. (جکینز، ۲۰۰۳) نتایج تحقیقات نشان داده است که ۲۳٪ مردم آمریکا موزیک‌ها را در اینترنت به صورت رایگان

1. Preston, E.
2. Jenkins, P.

دانلود می‌کنند. کودکان معتقدند که نباید برای موزیک‌ها چیزی پرداخت کنند و والدین از جمله مادران نیز این عقیده را به دلیل صرفه‌جویی در هزینه‌ها تأیید می‌کنند. اگر چه ماهیت مقابله با اعمال زیان‌بار کودکان در فضای حقیقی و سایبر یکسان است، اما برخی ویژگی‌های خاص فضای سایبر، ریسک بروز اعمال زیان‌بار و شدت آثار منفی چنین اعمالی را افزایش می‌دهد. این ویژگی‌ها عبارتند از:

- وقتی شایعه، توهین، تهدید یا تصویری در فضای سایبر ارسال یا به اشتراک گذاشته می‌شود به طور بالقوه از سوی هر کسی که به اینترنت دسترسی دارد، قابل رؤیت است؛
- داده‌ای که در رسانه‌های سایبر وارد می‌شود حتی اگر حذف شود، هیچ‌گاه پاک نمی‌شود و همیشگی است؛

- پیام می‌تواند به طور سایبر برای هر کسی که به اینترنت دسترسی دارد، منتشر شود؛
- از آنجاکه کاربر سایبر می‌تواند بی‌نام یا با نام مستعار فعالیت کند شناسایی هویت حقیقی و مقابله با اعمال کاربران و متوقف کردن آنها اغلب دشوار است.

بنابراین، ویژگی‌های اعمال زیان‌بار ارتكابی در فضای سایبر را می‌توان به این موارد خلاصه کرد: بازبودن برای همه، دوام، فوریت، گمنامی واردکننده زیان. این ویژگی‌ها موجب می‌شود که افراد در فضای سایبر تغییر ماهیت دهند. با این توضیح که ممکن است فرد در فضای حقیقی موجبات آزار دیگران را فراهم نکند، اما همین فرد در فضای سایبر به راحتی به آزار دیگری اقدام کند. بنابراین، می‌توان گفت گستره اعمال زیان‌بار ارتكابی در فضای سایبر نامحدود است که هم شامل جرائم می‌شود و هم اعمالی را دربرمی‌گیرد که ممکن است موجب ورود ضرر مادی یا معنوی به دیگران در فضای سایبر گردد. ممکن است ادعا شود با عنایت به گستردگی اعمال زیان‌بار ارتكابی در فضای سایبر دلیل تضییق مسئولیت مادر در این ارتباط چیست؟ پاسخ این است که شمول اعمال زیان‌بار نسبت به جرائم و غیر آن در فضای مجازی با توسعه مسئولیت مادر ملازمه ندارد و مادر واجد شرایط مخصوصی است که تضییق مسئولیت او را اقتضا می‌کند. مادران ولایتی بر کودک ندارند و دانش و سواد رایانه‌ای کمتری در قیاس با پدران دارند. همین‌ادله، پایه‌های تضییق مسئولیت مادر در قبال اعمال زیان‌بار ارتكابی از سوی کودکان در فضای سایبر را توجیه می‌کند.

در حقوق ایران، کارگروه تعیین مصادیق مجرمانه رایانه‌ای براساس ماده ۲۱ قانون، اقدام به احصاء محتوای مجرمانه کرده است. کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه در اجرای ماده ۲۱ قانون جرایم رایانه‌ای، برای اولین بار پس از برگزاری جلسات متعدد کارشناسی با حضور نمایندگان دستگاه‌های ذیربط، به احصاء فهرست مصادیق محتوای مجرمانه فضای سایبر در ۵ فصل مبادرت نمودند که عبارتند از: محتوای علیه عفت و اخلاق عمومی، محتوای علیه مقدسات اسلامی، محتوای علیه امنیت و آسایش عمومی، محتوای علیه مقامات و نهادهای دولتی و عمومی و محتوایی که برای ارتکاب جرایم رایانه‌ای و سایر جرایم به کار می‌رود. رعایت مقررات فهرست مصادیق محتوای مجرمانه برای ارائه دهندگان خدمات دسترسی و میزبانی و کلیه کاربران در فضای سایبر لازم الاجراست و در صورت تخطی براساس مقررات با آنها برخورد می‌شود. بدیهی است کودکی که توان استفاده از اینترنت را دارد، ممکن است مرتکب هر یک از جرائم فوق نیز شود. در تمام این موارد اگر عمل مجرمانه ارتکابی، واجد جنبه مدنی و جبران خسارت نیز باشد والدین از جمله مادر به موجب ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی ممکن است با مسئولیت مواجه شود.

۲-۵. مبنای مسئولیت مادر ناشی از فعل کودک

براساس ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت والدین از جمله در قبال اعمال زیان بار کودکان در فضای مجازی مبتنی بر احراز تقصیر والدین است. باتوجه به آنکه در ماده مرقوم، شرط مسئولیت والدین، احراز تقصیر والدین از جمله مادر معرفی شده است در پژوهش حاضر صرفاً مبنای تقصیر مورد بررسی قرار گرفته و از ورود به مبانی دیگر مسئولیت مدنی مانند نظریه خطر یا فرض تقصیر برای اجتناب از اطناب در کلام خوداری می‌شود. اگر تقصیر در نگهداری و مواظبت از کودک توسط مادر اثبات شود وی مسئول اعمال زیان بار کودک نیست. براین مبنا، صرف رابطه والد و فرزند مثبت مسئولیت والدین در قبال اعمال زیان بار کودک نیست؛ زیرا براساس قاعده فقهی، هیچ‌کس بار گناهان و خطاهای دیگری را به دوش نمی‌کشد. با این همه به سبب حق سرپرستی مادر بر کودک که موجد حق کنترل برای او و تبعیت کودکان از وی است، بستر لازم برای تحمیل بار مسئولیت ناشی از فعل کودک علیه مادر شکل گرفته است و براساس آن، اگر مادر در چنین فضا و

بستری مرتکب تقصیر شود، واجد مسئولیت است. ممکن است گفته شود والدین به سبب حق کنترلی که بر کودکان دارند، مسئول اعمال زیان بار آنها هستند. بنابراین، مبنای مسئولیت آنها در قبال اعمال زیان بار کودک در فضای مجازی، کنترل و تبعیت است. این تحلیل را نمی توان پذیرفت؛ زیرا صرف وجود حق کنترل برای والدین و تبعیت کودکان از آنها مثبت مسئولیت نیست و براساس مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت والدین متوقف بر احراز تقصیر والدین است. بنابراین، در صورت عدم اثبات تقصیر، والدین مسئولیتی ندارند. مبنای کنترل و تبعیت در نظام های حقوقی مانند آمریکا متصور است که صرف وجود حق کنترل و نظارت برای والدین می تواند مثبت مسئولیت آنها در قبال افعال زیان بار کودک باشد چه آنکه حتی اثبات عدم تقصیر والدین و سرپرستان در این نظام حقوقی، معافیت از مسئولیت ایشان را به دنبال ندارد. (نجفی، صادقی و شهبازی نیا، ۱۳۹۸)

حسب ظاهر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مبنای مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان، تقصیر است. با این حال، فقط اتکا به چنین ظاهری نمی تواند گویای تمام حقیقت باشد؛ زیرا تقصیر والدین در صورتی موجب بروز مسئولیت علیه آنها می شود که در بستر کنترل و نظارت واقعی محقق شود. به همین دلیل اگر با وجود تکلیف قانونی حضانت، کودک در محلی غیر از محل سکونت والدین خود زندگی کند، والدین مسئول افعال او نیستند و می توان گفت که در این مورد، امکان بروز تقصیر در نگهداری موضوعاً منتفی می شود. بنابراین، صرف اتکا به عنصر تقصیر نیز نمی تواند مبین مبنای دقیق مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان تلقی شود.

به نظر می رسد ترکیبی از عنصر کنترل و تقصیر، مبنای مسئولیت والدین را شکل می دهد که می توان از آن با عنوان کنترل ناقص یاد کرد. با توجه به مفهوم تربیت که شامل جنبه های جسمانی، اخلاقی و معنوی متربی است نیز می توان مبنای مسئولیت والدین در بحث حاضر را به طور کلی نقص در تربیت عنوان کرد؛ زیرا تربیت در معنای عام شامل کنترل نیز می شود و هرگاه این کنترل به نحو ناقص صورت گیرد، تربیت ناقص محقق شده است. بنابراین، نقص در تربیت نه به عنوان یکی از مصادیق احتمالی تقصیر در نگهداری و مراقبت بلکه مبنای اصلی مسئولیت والدین ناشی از فعل کودکان خواهد بود.

۲-۶. احراز مسئولیت مادر

مادر در کنار پدر، یکی از والدین کودک است و ممکن است همراه با پدر یا به تنهایی به سبب تقصیر در نگهداری و مراقبت از کودک در فضای سایبر مسئول واقع شود. دلیل مسئولیت مادر، همان اقتداری است که او بر کودک در زمینه کنترل رفتارش دارد. به نظر می‌رسد چون اقتدار مادر بر کودک به سبب عدم ولایت قانونی بر او در قیاس با پدر کم‌رنگ‌تر است، این مسئله باید در احراز مسئولیت مادر لحاظ شود. مسئولیت مادر در فروض مختلفی ممکن است محقق شود؛ گاه مادر و پدر کودک بایکدیگر زندگی مشترک دارند و گاه نیز مادر به تنهایی در کنار کودک زندگی می‌کند. در برخی موارد، کودک متمیز است و در مواردی نیز ممکن است کودک غیر متمیز باشد. در تمام این موارد، مادر فقط در صورتی مسئول اعمال زیان بار کودک است که مرتکب تقصیر شود. با فرض احراز تقصیر و حکم به مسئولیت مادر، او مکلف به جبران خسارات مادی و معنوی ناشی از ارتکاب فعل زیان بار کودک در فضای سایبر است.

۲-۶-۱. تأثیر ولایت قانونی بر مسئولیت

تردید نیست که به طور کلی والدین بر کودک کنترل دارند و کودک از آنها تبعیت می‌کند، اما آیا این مسئله نسبت به پدر و مادر به شکل یکسان اعمال می‌شود. آیا همان اقتداری که پدر به واسطه ولایت قهری و قانونی بر کودک دارد، برای مادر نیز متصور است یا آنکه به دلیل عدم ولایت قانونی مادر بر کودک، حق کنترل کمتری در این زمینه دارد. براساس نظر فقها، ولایت بر کودک از آن پدر و جد پدری و وصی منسوب از سوی آنهاست. ولایت، تصرف در مال طفل و رسیدگی به مصالح او از آن پدر و جد پدری اش است و با فقدان آنها از آن قیمی است که از طرف آنها معین شده است. بنابراین، مادر هیچ‌گاه بر کودک خود ولایت ندارد هر چند به عنوان یکی از والدین، حق و تکلیف حضانت نیز بر عهده او قرار گرفته است. ولایت پدر و جد پدری بر کودک از مسلمات فقه اسلام است. (نجفی، و همکاران ۱۳۹۸؛ حرعاملی،

۱۴۱۴هـ.ق) براساس ماده ۱۱۸۰ و ۱۱۸۱ قانون مدنی نیز طفل صغیر، تحت ولایت قهری پدر و جد پدری خود است و هریک از پدر و جد پدری نسبت به اولاد خود ولایت دارند. برخلاف حضانت که بیشتر ناظر بر نگهداری و مراقبت جسمی کودک است ولایت، اقتداری است که جنبه روحی و روانی آن غلبه دارد. ولایت در عرف ایرانی نیز جاافتاده است و قطع نظر از

وجه شرعی و قانونی آن، کودکان در تبعیت از پدران خود کمتر به خود تردید راه می دهند و در صورت تزاخم بین پدر و مادر در این زمینه، کودکان حرف شنوی بیشتری از پدران دارند. بنابراین، می توان گفت که باتوجه به وجود ولایت قهری پدر بر کودک و عدم وجود چنین حقی برای مادر، نگهداری، مواظبت و تربیت توسط مادر در قیاس با پدر، بار مسئولیت کمتری دارد. این تحلیل به ویژه با تکیه بر مقرر قانون تعهدات سوئیس در این مورد که الهام بخش قانون گذار ایرانی نیز بوده است، بیشتر تقویت می شود. به موجب ماده ۳۳۳ قانون مدنی سوئیس، رئیس خانواده مسئول خسارتی است که توسط کودکان تحت سیطره او وارد شده است.

براساس این ماده، مسئولیت ناشی از فعل در محیط خانواده، معطوف به رئیس خانواده است. در قانون مدنی ایران نیز مانند اغلب نظام های حقوقی دنیا، مقتبس از فقه امامیه، ریاست خانواده با مرد است. به موجب ماده ۱۱۰۵ این قانون، در روابط زوجین، ریاست خانواده از خصایص شوهر است. با این حال، ممکن است با استناد به برخی روایات، خلاف این استنباط برداشت شود. پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله می فرماید:

همه شما به سهم خود، سرپرست و نگهبان هستید و همگی نسبت به آنچه عهده دار شده اید، مسئول هستید. زمامدار و امام مسئول ملت، مرد مسئول خانواده و زن مسئول امور منزل و فرزندان است و هرکس به اندازه ریاستی که دارد، مسئول و مکلف به انجام وظایفی که خداوند به عهده اش گذاشته است. (البانی، ۱۴۲۲هـ.ق)

به موجب این حدیث، زن مسئول امور فرزندان است و در نتیجه اگر برای مثال کودک با استفاده از فضای سایبر زبانی به دیگری وارد کند زن (مادر) مسئول جبران خسارت است. بدون تردید از نص این حدیث نمی توان عدم مسئولیت مرد را در فرض مورد بحث استنتاج کرد؛ زیرا مرد نیز به صورت عام، مسئول امور خانواده از جمله فرزندان شده است. با آنکه ولایت قهری بر کودکان از جمله آثار ریاست او بر خانواده است و منطقی نیست در حالی که ریاست مرد بر خانواده در معنای مسئولیت پذیرفته شده است حکم به عدم مسئولیت او در فرض مورد بحث داد. علاوه بر این در متن حدیث، مسئولیت زن نسبت به امور خانه و فرزندان متوقف بر این پیش فرض است که مرد، خارج از خانه مشغول فعالیت برای امرار معاش باشد و زن در خانه به تمشیت امور داخل خانه اشتغال داشته باشد. در

این مورد دو استدلال مخالف قابل ارائه است: نخست آنکه در جامعه کنونی بسیاری از زنان و مادران همپای مردان در خارج از خانه کار می‌کنند و نقش آنها محدود به خانه‌داری در معنای سنتی آن نیست؛ دوم آنکه اعمال مفاد این حدیث در مورد فضای سایبر قابل تأمل است؛ زیرا دلالت این حدیث بر حضور فرزندان در محیط فیزیکی خانه است و در شمول آن نسبت به فضای سایبر محل تردید است. بنابراین، نمی‌توان به سادگی حکم آن را به چنین فضایی تسری داد. علاوه بر این، زنان در حقوق اسلام از نظر موضوعی، محدودیت‌هایی دارند که مردان واجد آن نیستند. از نظر مالی، زن نصف مرد ارث می‌برد، پس در قیاس با مردان شرایط مالی ضعیف‌تری دارند. از نظر اجتماعی نیز محدودیت‌های وارد بر زنان موجب می‌شود تا میزان تحصیلات و مهارت‌های آنها در قیاس با مردان کمتر باشد. در نتیجه نمی‌توان از مادران انتظار داشت تا مانند پدران، واجد اقتدار زیادی در کنترل رفتارهای کودک از جمله در فضای سایبر باشند.

۲-۶-۲. شرط تقصیر مادر در مقابل اعمال کودک

در ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، منظور از تقصیر، تقصیر در نگاهداری با مواظبت است.

اول، مفهوم نگهداری و مواظبت در فضای سایبر

مادر مکلف است از کودک خود در فضای سایبر مانند فضای حقیقی و فیزیکی نگهداری و مواظبت کند، اما نگهداری و مواظبت از کودک در این فضا ویژگی‌هایی دارد که آن را از فضای حقیقی متمایز می‌کند. در درجه نخست باید گفت که حذف صورت مسئله به این معنا که کودک به طور کلی از حضور در چنین فضایی منع شود راه چاره نیست؛ زیرا این عمل با حقوق کودک و با تکلیف تربیت و رشد کودک نیز مغایرت دارد. در عصر دیجیتال کنونی که بسیاری از مسائل تربیتی و آموزشی در قالب اینترنتی محقق می‌شود حذف این ابزار از زندگی کودک با دو مصلحت مزبور ناساگار است. بنابراین، حتی می‌توان گفت که تهیه امکانات حضور در فضای سایبر برای کودک از لوازم تکلیف رشد و تربیت کودک است. از طرف دیگر، تکلیف مراقبت و نگهداری که شامل تربیت نیز می‌شود جزء وظایف مادر است. براین اساس، مادر باید بتواند جمع بین مصالح نماید؛ یعنی از طرفی مقدمات حضور کودک را در فضای سایبر فراهم کند و از سوی دیگر مراقب او باشد تا به خود و دیگران

آسیبی وارد نکند.

مادر می‌تواند با نصیحت و آموزش شفاهی، کودک خود را در این زمینه هوشیار کند یا آنکه برای کنترل رفتار کودک در فضای سایبر و به‌ویژه شبکه‌های اجتماعی، نرم‌افزارهای مخصوص در این زمینه را نصب کرده و از این طریق بر کودک خود نظارت رفتاری کند. باید گفت که کنترل حقیقی مد نظر است نه قانونی؛ یعنی فقط تکلیف قانونی حضانت علیه مادر، موجد مسئولیت وی نیست. بنابراین، اگر با وجود چنین تکلیفی، کودک با مادر زندگی نکند مادر مسئول اعمال کودک نیست. نگهداری و مواظبت که تقصیر در آن از سوی والدین از جمله مادر، موجب مسئولیت آنها در قبال اعمال زیان‌بار کودکان می‌شود بیشتر وجه فیزیکی و مادی آن مورد نظر است و با توجه به آنکه فضای سایبر در محیط فرهنگ ایرانی سابقه چندانی ندارد باید در مورد تفسیر این مفهوم در فضای سایبر مذاقه کرد. مادر در مواجهه با حضور و فعالیت کودک ممیز در عرصه فضای سایبر، چند نوع رفتار می‌تواند از خود نشان دهد: مادر می‌تواند به‌طور کلی کودک را از حضور و فعالیت در چنین فضایی محروم کند که در این حالت، بدون تردید ارتکاب عمل زیان‌بار از سوی کودک منتفی خواهد بود، اما این سبک رفتاری مردود است؛ زیرا هر چند حق والدین بر تربیت و پرورش کودک در فقه امامیه، نظام حقوقی ایران و اسناد حقوقی بین‌المللی به رسمیت شناخته شده است. اما قلمروی اعمال این حق نیز مانند اغلب حقوق انسانی مطلق نیست و واجد برخی محدودیت‌های قانونی است. (پور عبدالله، حسینی و سیار، ۱۳۹۲)

استفاده از فضای سایبر در دنیای کنونی یکی از جنبه‌های اصلی زندگی است. بخش عمده‌ای از آموزش، تفریح، سرگرمی، بازی، ارتباطات رسمی و غیررسمی و... در فضای سایبر رخ می‌دهد. بنابراین، قطع نظر از آنکه منع کلی کودک از حضور در چنین فضایی ممنوع است در عمل نیز ممکن نیست. برای مثال وقتی به سبب شیوع کووید ۱۹ حضور کودکان در محیط‌های فیزیکی آموزشی و مدارس ممنوع شده، تحصیل و امتحانات آنها از طریق فضای سایبر محقق می‌شود و مادر نمی‌تواند به‌طور کلی مانع حضور کودک در فضای سایبر شود. از سوی دیگر مادر مجاز نیست تا به بهانه ماهیت خاص فضای سایبر و عدم آشنایی وی با این محیط از مواظبت و نگهداری از کودک در فضای سایبر کوتاهی

کند و به طور کلی کودک را در این فضای بس پرخطر رها کند. بنابراین، مادر مکلف است جانب تعادل را بگیرد و با تهیه امکانات فضای سایبر و مقدمات حضور کودک در آن، نقش مراقبتی و حمایتی خود را نیز به نحو احسن انجام دهد. اقدامات احتیاطی مادر در قبال فعالیت کودک در فضای سایبر عبارتند از: ارائه آموزش های لازم به کودک در مورد ماهیت فضای سایبر و مخاطرات احتمالی آن، آموزش نحوه صحیح استفاده از فضای سایبر از نظر فنی و اخلاقی، نصیحت و پند و اندرز کودک در استفاده صحیح از فضای سایبر، اتخاذ تدابیر کنترلی مانند نصب نرم افزارهای کنترل فعالیت کودک تا همراهی او در زمان استفاده از فضای سایبر، نظارت بر نرم افزارهای موجود در رایانه یا تلفن همراه کودک چه آنکه برخی نرم افزارها ماهیت تخلف آمیز دارد و ممکن است کودک با استفاده از آنها به نقض حقوق دیگران اقدام کند. در نتیجه می توان گفت که مادر با لحاظ تمام حقوق کودک از جمله حق بر تمامیت جسمانی، حق بر حریم خصوصی و... باید امور فوق را برای اعمال وظیفه مراقبت و نگهداری از کودک در فضای سایبر انجام دهد.

دوم) احراز تقصیر مادر

در فقه و حقوق ایران، تقصیر مفهومی نوعی دارد و در مقایسه میان رفتار فرد با متعارف امور ارزیابی احراز می شود. نحوه احراز تقصیر در مانحن فیه به مفهوم نحوه مواظبت و نگهداری یا اعمال حق و تکلیف حضانت در فضای سایبر وابسته است. مادری که جدای از همسر و با کودک خود زندگی می کند شرایط مخصوصی دارد و چنین فردی با زنی که از پشتوانه همسر برخوردار است واجد تفاوت بنیادین تلقی می شود. بی تردید تعدی و تفریط در مورد مادری تنها معنای متفاوتی پیدا می کند. چنین زنی چون مجبور است برای امرار معاش خود و کودکش ساعات زیادی از شبانه روز را خارج از خانه کار کند کنترل و نظارت او بر رفتار کودکش کاهش می یابد. تمام این عوامل در احراز یا عدم احراز تقصیر مادر مؤثر است، اما عرف چنین کاهشی را تقصیر مادر قلمداد نمی کند. ممکن است ادعا شود که مادر می تواند از پیش، برای مثال نرم افزارهایی را برای کنترل کودک و رفتار او در محیط سایبر نصب کند تا در زمان عدم حضور او نیز کودک به طور نسبی تحت کنترل باشد. باید گفت که اول اینکه وجود نرم افزاری که قادر به کنترل تمام فعالیت های کاربران کودک و در

حیطه شناختی مادر نیز باشد محل تردید است. بنابراین، اگر مادر ادعا کند که چنین نرم‌افزاری را نمی‌شناسد، عرف این ادعا را می‌پذیرد؛ زیرا دانش نرم‌افزاری و رایانه بسیاری از افراد جامعه بسیار اندک است. نتایج برخی تحقیقات در این زمینه نشان می‌دهد که در قیاس با مردان، زنان دانشجو، دانش رایانه‌ای کمتری دارند. به قیاس اولویت، زنان و مادران خانه‌دار در این مورد بهره و دانش اندکی دارند. با آنکه به نظر نمی‌رسد توصیه‌ها و نصایح کلی مادر به کودک برای مراقبت رفتاری در فضای سایبر، کارشگرا باشد؛ زیرا برای مثال برخی از تخلفات در این فضا مانند نقض حقوق مالکیت فکری افراد، برای مادر و کودک قابل هضم نیست و همان‌طور که برخی محققان نیز اذعان کرده‌اند که تصور عمومی بر این است که برای مثال موسیقی تولید می‌شود تا دیگران آن را بشنوند، پس مفهومی به عنوان دانلود غیر قانونی وجود ندارد (نجفی، و همکاران، ۱۳۹۸).

براین اساس از منظر مورد بحث نیز نمی‌توان قائل به تقصیر مادر شد. با آنکه چون فضای سایبر، شبکه‌های رایانه‌ای به هم پیوسته است در حقیقت کنترل فعالیت در آن برای هر کسی از جمله مادری تنها با سواد اندک یا ناچیز رایانه اگر ممتنع نباشد، دشوار است و تحمیل چنین تکلیفی بر مادر، حکم حرجی است که در اسلام نفی شده است. علاوه بر این، در شرایطی ممکن است با تمام تلاش‌های مادر، کودک اقدام زیان‌باری را مرتکب شود و برای مثال در محیط اتاق گفت‌وگوی سایبر (چت‌روم) یا با استفاده از شبکه‌های اجتماعی رایج مانند تلگرام، واتس‌آپ یا اینستاگرام، موجب ورود ضرری به غیر شود. آیا در چنین شرایطی می‌توان مادر را به سبب نقص در تربیت، مقصر دانست؟ از دונگاه می‌توان پاسخ داد؛ اول اینکه نظارت و کنترل باید واقعی و روزانه، مبتنی بر عمل خاص کودک باشد تا مادر مقصر تلقی شود. بنابراین، چون مادر توان نظارت و کنترل مستمر ندارد، مقصر نیست. دوم اینکه براساس حدیث منقول از امام صادق علیه السلام که می‌فرماید: «بگذار فرزند تا هفت سالگی بازی کند و در هفت سال دوم او را تربیت و تأدیب کن و در هفت سال سوم خود را بیشتر به او ملتزم بدار یعنی، بیشتر مواظب او باش، اگر رستگار شد چه بهتر وگرنه پس از آن هیچ خیری در او نیست» (کلینی، ۱۳۶۸، ۴۸/۶)، تا هفت سالگی تربیت در معنای خاص، تکلیف مادر نیست و پس از آن تا زمان بلوغ نیز هنوز تربیت کامل نشده است. بنابراین، این نقص ذاتی تربیت که منتسب

به تقصیر یا قصور مادر نیست، نمی‌تواند مستند مسئولیت او در قبال عمل زیان بار کودک باشد به ویژه آنکه در عرف ایرانی به سبب عدم ولایت مادر بر فرزند و حرف شنوی کمتر کودکان از مادران در قیاس با پدران، مادران در تحمیل غرض های خود بر کودکان ممکن است با چالش مواجه شوند آن هم در محیطی به نام فضای سایبر که ماهیت پیچیده ای دارد و ایمنی یافتن از مخاطرات احتمالی آن حتی برای هر بزرگسالی نیز دشوار و مستلزم دانش و دقت فراوان است.

مادر ممکن است ازدواج مجدد کند؛ این امر از نظر قانونی مسقط حق حضانت اوست و در نتیجه با ازدواج، او نه تنها حقی بر نگهداری و مراقبت از کودک ندارد بلکه تکلیف مزبور نیز از او ساقط است. با این حال ممکن است به هردلیلی مانند فوت پدر، حتی پس از ازدواج مجدد مادر نیز کودک تحت حضانت او باقی بماند. اگر ثابت شود که ازدواج و همسرمداری مادر موجب خلل در تربیت و مراقبت از کودک در محیط سایبر شده و کودک ضرری به بار آورده است، آیا می‌توان این امر را تقصیر مادر دانست و موجب مسئولیت او بر مبنای ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی شد؟ پاسخ به این سؤال نیز منفی است؛ زیرا بدون تردید، ازدواج مجدد مادر حق مشروع اوست و تنها اثر آن، سلب حضانت از مادر است. بنابراین، ازدواج مجدد نیز نمی‌تواند مثبت تقصیر مادر در این فرض تلقی شود. با آنکه در شرایط متعارف، ازدواج مادر با همسری مطلوب، نقش سازنده ای در حضانت کودک، مراقبت، نگهداری و تربیت او دارد و منطبق با مصالح عالییه کودک است. (ساعی و کامیاب منصور، ۱۳۹۸)

جمیع این مسائل موجب می‌شود تا جز در فرض احراز و اثبات تقصیر مادر، نتوان بر اساس مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، وی را مسئول اعمال زیان بار کودک در فضای سایبر دانست. ماهیت خاص فضای سایبر و شرایط ویژه مادری که همسر ندارد و تنها با کودک خود زندگی می‌کند، فرض تقصیر علیه مادر را نیز منتفی می‌کند، چه آنکه فرض تقصیر در رابطه بین کودکان و والدین بر این مبنا استوار است که والدین به دلیل قدرت و تسلطی که بر کودکان خود دارند کودکان همواره در تبعیت از آنها رفتار می‌کنند، اما چنین فرضی در مانحن فیه محقق نیست؛ زیرا به سبب شرایط خاص مادر که تنهاست و بر کودک نیز ولایت حقوقی و عرفی مانند پدر ندارد، کودک همواره در تبعیت مادر نیست و ماهیت

ویژه و تخصصی فضای سایبر امکان کنترل برای مادر را دشوار می‌کند.

سوم، جبران خسارت از سوی مادر

در اثر ارتکاب فعل زیان بار کودک در فضای سایبر ممکن است دو نوع زیان به شخص وارد شود: یکی زیان مادی و دیگری زیان معنوی. به جرأت می‌توان گفت که اغلب افعال زیان باری که کودک در فضای سایبر مرتکب می‌شود بیش از آنکه موجب ورود خسارت مادی به زیان دیده شود خسارات معنوی مانند رنج و اندوه ناشی از هتک حیثیت و آبرو بر او وارد می‌کند. برای مثال وقتی کودک تصاویر خصوصی دیگران را در فضای سایبر منتشر می‌کند، خسارت مادی به صاحب تصاویر وارد نمی‌شود یا وقتی کودک با درج کامنت ذیل محتوایی در شبکه‌های اجتماعی خواهان را مورد تمسخر قرار می‌دهد این عمل به طور مستقیم خسارت مادی را در پی ندارد، اما موجب تألم خاطر زیان دیده می‌شود. نحوه جبران خسارت مادی روشن است؛ خواننده یعنی، مادر، حسب حکم دادگاه و به موجب ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، محکوم به جبران خسارت با پرداخت مبلغی پول به خواهان می‌شود.

در فرضی که مادر مقصر است، مسئول جبران کل خسارت است بی‌آنکه حق رجوع به کودک داشته باشد؛ زیرا ورود ضرر، منتسب به اوست و سبب اقوی از مباشر به نظر می‌آید. براساس مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی هرگاه مادر استطاعت جبران تمام یا قسمتی از زیان وارده را نداشته باشد از مال کودک پرداخت می‌شود (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۱). آیا می‌توان شرایط خاص مادر و ماهیت ویژه فضای سایبر را در آن مورد نیز مؤثر دانست و برای مثال، مادر را حتی با وجود تقصیر، از مسئولیت معاف دانست یا مسئولیت او را محدود کرد. به نظر می‌رسد پاسخ به این مسئله منفی است؛ زیرا وقتی بالحاظ تمام شرایط و ویژگی‌های مادر و فضای سایبر باز هم تقصیر او ثابت می‌شود (برای مثال محرز می‌شود که مادر عالمماً و عامداً در سرقت اینترنتی توسط کودک مشارکت داشته و عالمماً عامداً او را به دانلود غیر قانونی موسیقی‌های واجد حقوق مؤلف ترغیب کند یا با وجود قدرت بر کنترل رفتار کودک و بدون عذر موجه از رفتار غیر قانونی او در فضای سایبر ممانعت نمی‌کند و...) دیگر جایی برای معافیت یا تخفیف، باقی نمی‌ماند. در این حالت ورود خسارت منتسب به مادر است و او

حسب مورد ممکن است مکلف به جبران کل خسارت باشد. چون براساس ماده قانونی فوق، جبران خسارت باید به نحوی صورت گیرد که موجب عسرت و تنگدستی جبران کننده نباشد، دادگاه می تواند به نفع مادر، حکم به پرداخت خسارت به نحو اقساط دهد یا به او مهلت دهد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۱).

در مورد خسارت معنوی و راه جبران آن همواره تشتت آرا وجود دارد. قطع نظر از دیدگاه های مخالف و موافق در این زمینه (ر.ک.، اصغری آق مشهدی، ۱۳۸۲) دست کم و با عنایت به برخی مقررات از جمله قانون اساسی، قانون مسئولیت مدنی و قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ به لحاظ نظری حکم به جبران خسارت معنوی با مانع مواجه نیست، در عمل نیز دادگاه ها به جبران خسارت معنوی حکم کرده اند. در دادنامه شماره ۸۸۰۹۹۷۲۱۶۳۱۰۰۶۱۷۸ صادره از دادگاه تجدید نظر استان تهران، دادگاه به دلیل تأخیر هواپیما در پرواز، یکی از شرکت های هواپیمایی را علاوه بر جبران خسارت مادی به جبران خسارات معنوی ناشی از آسیب روحی با پرداخت مبلغی پول حکم کرد. در تقابل با این رأی، دادگاه تجدید نظر استان تهران در دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۲۰۱۰۱۷۰۲ رأی بدوی با این مضمون را تأیید کرده است:

و در رابطه با ادعای دیگر خواهان مبنی بر خسارات معنوی نظر به اینکه در قوانین موضوعه جاری چنین امری قابل مطالبه نیست و یا حداقل ملاک ممیزی برای آن وجود ندارد و مستنداً به ماده ۱۲۵۷ قانون مدنی حکم بر بطلان دعوی وی صادر و اعلام می شود.

جبران خسارت معنوی ناشی از اعمال زیان بار کودک در فضای سایبر به دوشکل ممکن است محقق شود: یکی جبران غیر پولی مانند الزام خواننده به عذر خواهی از زیان دیده و دیگری جبران پولی که با پرداخت مبلغی پول انجام می شود. در موردی که مادر به دلیل تقصیر در نگهداری و مواظبت، مطابق ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی ضامن تلقی می شود اگر دادگاه جبران خسارت معنوی پولی را نیز بپذیرد مادر مانند فرضی که ضامن پرداخت خسارت مادی است اگر استطاعت پرداخت جمیع خسارات را داشته باشد مسئولیت پرداخت کل خسارات معنوی را برعهده دارد و در غیر این صورت، قضیه تابع قسمت اخیر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی خواهد بود و ممکن است بخشی از خسارات معنوی از اموال

کودک (در صورت وجود) جبران شود.

وقتی الزام مادر و کودک به جبران خسارت معنوی به فقر آنها منتهی شود عدالت توزیعی، عدم جبران این بخش از خسارات را ایجاب می‌کند، اما در هر حال، جنبه غیر پولی جبران خسارت معنوی به قوت خود باقی می‌ماند؛ یعنی هر چند مادر به دلیل عدم استطاعات مالی، ممکن است قادر به پرداخت خسارات پولی نباشد، اما می‌تواند از راه غیر پولی مانند عذر خواهی، دلجویی و... در محیط سایبر خسارات معنوی زیان دیده را تا حدودی جبران کند. برای مثال، اگر در اثر کامنت‌های توهین‌آمیز کودک ذیل محتوای خواهان در شبکه‌های اجتماعی به خواهان آسیب روحی وارد شود، مادر باید با انتشار محتوای عذر خواهی در همان فضا، موجبات تسلی خاطر خواهان را فراهم کند. البته در مورد خسارت معنوی باید این نکته را متذکر شد که برخلاف خسارات مادی که در فرض احراز تقصیر مادر، جز در صورت اعمال قسمت اخیر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، مادر بدون مداخله کودک، مکلف به جبران خسارت است، ماهیت خسارات معنوی اقتضای مشارکت کودک در جبران خسارت معنوی را دارد. برای مثال اگر کودک در جریان یک بازی آنلاین مشترک به کاربر دیگری که او هم کودک است، اهانت کند فقط عذر خواهی مادر از کودک زیان دیده نمی‌تواند موجبات تسلی خاطر زیان دیده را فراهم کند بلکه در این مورد لازم است با هدف تلاش برای جبران تآلمات روحی و عاطفی کودک زیان دیده، شخص کودک اهانت‌کننده نیز به عذر خواهی از کودک زیان دیده تکلیف یابد.

چهارم) تقابل مراقبت و نگهداری با حریم خصوصی و خلوت کودک

حریم خصوصی، آن بخش از گستره فیزیکی و معنوی زندگی فرد است که تجاوز به آن به هیچ‌روی مجاز نیست. (علی‌اکبری بابوکانی، ۱۳۹۱) احترام به این حق، مرتبط با شخصیت نوع بشر و تجاوز به آن، تعدی به شخصیت فرد است (مشهدی و محمدلو، ۱۳۹۵). برخی محققان آن را به معنای حق داشتن خلوت تعبیر کرده‌اند. حق خلوت، سه بعد دارد: رهاشدن شخص به حال خود در تنهایی، خودمختاری و استقلال در کنترل مسائل شخصی، محدود کردن دسترسی دیگران به شخص. این موارد نشان می‌دهد که مهمترین رکن حریم خصوصی، احترام به خلوت افراد و شخصیت آنهاست. حریم خصوصی بر حق کنترل شخصی افراد

تأکید دارد و دخالت دیگران در این زمینه را منع یا محدود می‌کند. کودک نیز به عنوان فردی انسانی این حق را دارد و هیچ‌کس حتی والدین او حق ندارند حق کنترل شخصی او بر افعال و اقوال خود را محدود کنند، مگر آنکه منافع عالیه کودک اقتضا کند که در این صورت والدین نه تنها مجاز در نقض حریم خصوصی کودک هستند بلکه در این زمینه تکلیف هم دارند (اسدی، ۱۳۸۸).

مراقبت و نگهداری از کودک در فضای مجازی ممکن است با حق حریم خصوصی وی تزاخم کند. استناد به مواردی مانند ممنوعیت تجسس (ر.ک.، حجات: ۱۲)، ورود به منازل بدون استیذان، استراق بصر، استراق سمع، سوءظن، نیمه و غیبت، سب و هجو و قذف، اشاعه فحشا و هتک ستر، خیانت در امانت و نظایر آن، بر حقوق و آزادی‌های فردی و حق حریم خصوصی دلالت می‌کنند (بگدلی و علی‌اکبری بابوکانی، ۱۳۹۶). بنابراین حق حریم خصوصی کودک در فضای مجازی و کنترل رفتار کودک در آن نیز باید محترم شمرده شود و والدین نمی‌توانند به استناد اعمال وظیفه مراقبت و نگهداری، حریم خصوصی کودک را نقض کنند. البته بدیهی است که باتوجه به ویژگی‌های خاص فضای مجازی، تجاوز به حریم خصوصی کودک توسط والدین موانعی دارد. برای مثال امکان رمزنگاری فایل‌ها و صفحات مجازی، دسترسی دیگران به محیط مجازی متعلق به کودک را منع یا محدود می‌کند، اما والدین می‌توانند با حضور فیزیکی در کنار کودک و هنگام استفاده او از فضای مجازی، حریم خصوصی کودک را نقض کنند. این درحالی است که والدین، تکلیف اعمال مراقبت را نیز برعهده دارند و ممکن است حضور فیزیکی آنها در کنار کودک و به عنوان ناظر، لازمه مراقبت و نگهداری از کودک باشد. بنابراین، اصل اولیه، حرمت و ممنوعیت نقض حریم خصوصی کودک است، اما چون تأکید بر این اصل موجب تعطیلی حق و تکلیف والدین در نگهداری و مراقبت از کودک در فضای مجازی می‌شود، استثنائاتی را می‌توان بر این اصل وارد دانست؛ زیراگاهی منافع عالیه کودک اقتضا دارد تا والدین به حریم خصوصی او ورود کنند و در تربیت وی اهتمام ورزند. ماده ۱۸ کنوانسیون حقوق کودک نشان می‌دهد که در فرض تزاخم بین حفظ حریم خصوصی کودک و منافع عالیه او، منافع اخیر ترجیح دارد (ر.ک.، کنوانسیون حقوق کودک، مصوب ۱۹۸۹). از نظر فقهی، مقدمه واجب، واجب است و اگر

تربیت کودک مستلزم مداخله در حریم خصوصی او باشد این امر نیز بر والدین لازم است (طوسی، ۱۴۰۷ه.ق؛ مفید، ۱۴۱۳ه.ق). هر چند توجه به منافع عالیه کودک موجب می‌شود تا در فرض تزامم بین حق خلوت کودک و حق تربیت والدین، حق اخیر ترجیح داده شود، اما به دلیل استثنایی بودن این حکم در موارد مردد باید به نحو مضیق شود و مقید به برخی قیود مشخص شود (اسدی، ۱۳۸۸).

۳. بحث و نتیجه‌گیری

کودک یعنی، کسی که به دلیل کمی سن، هنوز به رشد کامل جسمی و عقلی نرسیده است و از سوی والدین خود به کنترل و مراقبت احتیاج دارد. به همین دلیل براساس قانون، حضانت کودک که شامل نگهداری، مواظبت و تربیت اوست حق و تکلیف والدین است؛ مادر نیز یکی از والدین کودک و مشمول این حکم کلی است. به موجب مفاد ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی، تقصیر در نگهداری و مراقبت از کودک، مسئولیت مادر را در صورت ارتکاب عمل زیان بار از سوی کودک در فضای سایبر به دنبال دارد. با وجود قواعد عمومی در این زمینه که به موجب اطلاق آن قواعد، شمولشان را بر مادر اعم از آنکه با همراهی پدر یا تنها باشد، اقتضا می‌کند در این مورد باید قدری تأمل کرد. تردیدی نیست که در فقه و حقوق ایران، تقصیر، معنای عرفی دارد و در احراز آن به قضاوت عرف مراجعه می‌شود. ماهیت خاص فعالیت در فضای سایبر که استفاده و کنترل آن مستلزم دانش و مهارت مخصوصی است با شرایط مادر که از سویی فاقد ولایت قهری بر کودک است و در فرض عدم وجود همسر نیز مجبور است به تنهایی امرار معاش کند، موجب می‌شود تا در احراز شرط تقصیر علیه مادر قائل به شرایط ویژه‌ای شد. با فرض احراز آن نیز به نظر می‌رسد که وقتی مادر با همراهی پدر، حضانت و تربیت کودک را برعهده دارند، از نظر موضوعی و در عمل، میزان تقصیر مادر از پدر کمتر است. بنابراین، دادگاه باید با عنایت به همین مسئله، حکم به جبران خسارت به نحو خفیف تری از پدر علیه مادر صادر کند.

در جایی نیز که مادر به هر دلیلی تنها و با کودک زندگی می‌کند، شرایط ویژه او از جمله تنهایی و دانش اندک او نسبت به فضای سایبر باید در احراز تقصیر لحاظ شود. علاوه بر این،

شرایط خاص فضای سایبر مانند به هم پیوسته بودن سیستم‌های کامپیوتری متعدد، آنلاین بودن، فنی و تخصصی بودن که موجب دشواری یا حتی امتناع کنترل و نظارت بر رفتار کودک از سوی مادر می‌شود نیز باید در احراز تقصیر مادر در نظر گرفته شود. در موردی نیز که به هر دلیلی مانند احراز عمد و سوء نیت مادر در ورود زیان به غیر، تقصیر و مسئولیت مادر اثبات می‌شود، دادگاه وفق قسمت اخیر ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی و در صورت اقتضا، می‌تواند به مادر برای ادای دین مهلت عادلانه دهد یا حکم به تقسیط کند. در مورد خسارات معنوی نیز که امکان ورود آن در نتیجه فعلیت‌های زیان بار کودکان در فضای سایبر بسیار محتمل است با وجود تشتت آرا قطع نظر از وجود مقررات قانونی مانند قانون اساسی، قانون مسئولیت مدنی و قانون آیین دادرسی کیفری که تصریح به جبران خسارات معنوی دارند، برخی آرای دادگاه‌ها نیز حکم به جبران خسارت معنوی دارند. بنابراین، در صورت ورود خسارت معنوی ناشی از عمل زیان بار کودک در فضای سایبر، حکم به جبران خسارت معنوی علیه مادر و کودک با مانع مواجه نیست. در این مورد هرگاه ورود خسارت در اثر تقصیر مادر باشد برخلاف مورد خسارات مادی علاوه بر مادر که به دلیل امتثال به تکلیف شخصی خویش و درجایی که حکم به جبران خسارت از راه غیر پولی می‌شود باید از زیان دیده عذر خواهی کند، کودک نیز مکلف است با هدف تسلی خاطر زیان دیده و جبران خسارات معنوی از او عذر خواهی کند. در تمام موارد، حکم به جبران خسارت علیه مادر در صورتی موجه است که تقصیر وی ثابت شود. بنابراین، درجایی که مادر با استناد به رعایت حریم خصوصی کودک از اقدام ناقض این حق خودداری می‌کند، ترک فعل وی رانمی‌توان تقصیر دانست و او را مشمول حکم مقرر در ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی قلمداد کرد؟

فهرست منابع

۱. ابن‌ادریس حلی، محمدبن منصور (۱۴۱۰ه.ق). السرائر. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۲. ابن‌براج، طرابلسی (۱۴۰۶ه.ق). المهدب. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳. ابن‌حمزه، محمدبن علی (۱۴۰۸ه.ق). الوسيله. قم: مکتبه الخيام.
۴. اسدی، لیلاسادات (۱۳۸۸). حریم خصوصی کودک و حق والدین بر تربیت. نشریه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)، ۵۰ (۱۳)، ۱-۱۹.
۵. اصغری آق‌مشهدی، فخرالدین (۱۳۸۲). جبران خسارت معنوی در حقوق ایران. پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی سال، ۱۰ (۳)، ۳۳-۳۸.

۶. البانی، ناصرالدین (۱۴۲۲ه.ق). مختصر صحیح امام بخاری. ریاض: مکتبه المعارف للنشر و التوزیع.
۷. بحرانی، شیخ یوسف (۱۴۰۵ه.ق). الحدائق الناضره. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۸. بگدلی، علی.. و علی اکبری بابوکانی، احسان (۱۳۹۶). بررسی فقهی و حقوقی ورود دولت به حریم خصوصی، نشریه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۳(۶)، ۹-۳۱.
۹. پور عبدالله، کبری، فروغ السادات، حسینی.. و سیار، محمد مهدی (۱۳۹۲). گستره حق والدین بر تربیت کودک (مطالعه تطبیقی نظام حقوقی ایران با اسناد بین المللی). نشریه مطالعات راهبردی زنان، ۶۰، ۱۹۵-۲۴۰.
۱۰. تبریزی، میرزا جواد (۱۴۲۶ه.ق). منهاج الصالحین. قم: مجمع الامام المهدی عجل الله تعالی فرجه.
۱۱. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ه.ق). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۲. حرعاملی، شیخ ابو جعفر (۱۴۱۴ه.ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت ع.
۱۳. حسین آبادی، امیر (۱۳۸۵). بررسی و تحلیل ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی. نشریه تخصصی الهیات و حقوق و پژوهش ها، ۲۰، ۳-۲۲.
۱۴. حسینی خامنه ای، سید علی (۱۳۸۲). اجوبه الاسفئات (ترجمه فارسی). تهران: انتشارات بین المللی هدی.
۱۵. حسینی عمیدی، عمیدالدین (۱۴۱۶ه.ق). کنز الفوائد. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۱۶. حکیم، سیدمحین (۱۴۱۰ه.ق). محشی منهاج الصالحین. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۷. حمیدزاده، احمد.. عراقی، سید عزت الله.. صادقی، محمود.. صفایی، سید حسین.. قاسم زاده، عباس.. آهنی، بتول.. امامی، اسدالله.. برزویی، عادل.. و گرجی، ابوالقاسم (۱۳۸۷). بررسی تطبیقی حقوق خانواده. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. خوانساری، سید احمد (۱۳۵۵). جامع المدارک. تهران: مکتبه الصدوق.
۱۹. خوبی، ابوالقاسم (۱۴۱۰ه.ق). منهاج الصالحین. قم: نشر مدینه العلم.
۲۰. خوبی، ابوالقاسم (۱۴۱۲ه.ق). مصباح الفقاهه فی المعاملات. بیروت: دارالهادی.
۲۱. درودیان، حسنعلی (۱۳۷۶). مسئولیت ناشی از فعل اشخاصی که تحت مراقبت و مواظبت هستند (مسئولیت سرپرست و محافظ صغیر یا مجنون). نشریه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۰۵۸(۳۶)، ۳-۴۰.
۲۲. رضانیام معلم، محمدرضا (۱۳۸۰). وضعیت حقوقی (نسب) کودک ناشی از انتقال جنین، روش های نوین تولیدمثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق. تهران: سمت.
۲۳. زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ه.ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: علی شیری.
۲۴. ساعی، سید محمد هادی.. و کامیاب منصوری، نیلوفر (۱۳۹۸). حضانت در پرتو مصلحت کودک در زمان ازدواج مجدد مادر. نشریه مطالعات حقوق عمومی، ۴(۴۶)، ۷۷۱-۸۰۱.
۲۵. سیستانی، سید علی (۱۴۱۷ه.ق). منهاج الصالحین. قم: دفتر آیت الله سیستانی.
۲۶. صفایی، سید حسین.. و رحیمی، حبیب الله (۱۳۹۱). مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد). تهران: سمت.
۲۷. صفایی، سید حسین.. و قاسم زاده، سیدمرتضی (۱۳۹۸). حقوق مدنی اشخاص و محجورین. تهران: سمت.
۲۸. طباطبایی، سید محمد صادق.. و جلیلی، مهدی (۱۳۹۳). حقوق مالی و غیرمالی کودکان متولد از روش رحم جایگزین. نشریه حقوق پزشکی، ۳۰، ۳۷-۶۴.
۲۹. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۶۲). مجمع البحرین. تهران: احمد حسینی.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ه.ق). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. عبادی، شیرین (۱۳۸۷). حقوق کودک: نگاهی به مسائل حقوقی کودکان در ایران. تهران: کانون.
۳۲. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۲ه.ق). مختلف الشیعه فی احکام الشریعه. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۳. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ه.ق). مختلف الشیعه. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۴. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ه.ق). تذکره الفقها. قم: مؤسسه آل البيت.
۳۵. فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۰). جامع المسائل. قم: انتشارات امیرالعلم.
۳۶. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۴ه.ق). العین. قم: هجرت.
۳۷. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۹۹۱). القاموس المحيط. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۸. قاسم زاده، سیدمرتضی (۱۳۸۷). قرارداد های رحم جایگزین (دایگی پیش از تولد) در حقوق ایران. نشریه باروری و ناباروری، ۲(۳)، ۱۸۲-۱۹۴.
۳۹. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). دوره حقوق مدنی: خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۴۰. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۹). قانون مدنی در نظم کنونی. تهران: سهامی انتشار.
۴۱. کاشف الغطا، جعفر بن خضر (۱۴۲۲ه.ق). کشف الغطا. بی جا: مرکز نشر تابع مکتبه الاعلام الاسلامی.

۴۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۸). *اصول کافی*. تهران: ولی عصر.
۴۳. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ه.ق). *بحار الانوار*. بیروت: مؤسسه الوفا.
۴۴. مرقاتی، سیدطه (۱۳۸۵). *حقوق کودکان در اهدای گامت*. مجموعه مقالات اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری. تهران: انتشارات سمت و پژوهشکده ابن سینا.
۴۵. مشهدی، علی، و محملو، سجاد (۱۳۹۵). *مطالعه تطبیقی مفهوم و معیار حق حریم خصوصی؛ رویکرد عرفی و فرهنگی*. نشریه پژوهش‌های حقوق تطبیقی، (۲)، ۱۲۵-۱۴۶.
۴۶. مغنیه، محمد جواد (۱۴۰۴ ه.ق). *فقه الصادق*. بیروت: دارالجواد.
۴۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ ه.ق). *استفتائات جدید (مکارم)*. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۴۸. موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۳۶۳). *تحریر الوسیله*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۴۹. نجفی، حامد، صادقی، محمود، و شهبازی نیا، مرتضی (۱۳۹۸). *مسئولیت نیابتی والدین، ناشی از نقض کپی رایت توسط کودکان (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و آمریکا)*. نشریه پژوهش حقوق خصوصی، ۲۷، ۲۸۹-۳۱۴.
۵۰. نجفی، شیخ محمد حسن (۱۴۰۴ ه.ق). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵۱. یزدانیان، علیرضا (۱۳۹۳). *مسئولیت مدنی اشخاص مراقب نسبت به اعمال افراد تحت مراقبت و لزوم توسعه آن با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه*. نشریه حقوقی دادگستری، ۸۵ (۸۷)، ۱۷۳-۲۱۲.
52. Akash, K. (2014). *Regulation of cyber Space a socio legal study with special reference to cyber law in India*. Panjab University.
53. Alam, M. S. (2010). *A dictionary for communication and Public relations practice*. Pusat Penerbitan Universiti. Universiti Teknologi MARA.
54. Gibson, W. (2000). *No Maps of these Territories*. Production Companie: Mark Neale Productions
55. Gordon, S. (2020). Cyberbullying Surpasses Bullying as Most Common Type of Harassment. Viewed at <https://www.verywellfamily.com/how-common-is-cyberbullying-4570942> (2021).
56. Jenkins, P. (2003). *Beyond Tolerance: Child Pornography on the Internet*. NYU Press. ISBN-10:0814742637
57. merriam-webster (n d). Viewed at <https://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberspace> (2021).
58. *Oxfordlearnersdictionaries* (n d). Viewed at <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/cyberspace> (2021).
59. Pfaffenberger, B. (2000). *Dictionary of computer terms*. Chicago: Webster's New World Book.
60. Preston, E. (2015). What's The Difference between a Cyberbully and a Cyberstalker? Viewed at <https://www.trackmyfone.com/blog/whats-the-difference-between-a-cyberbully-and-a-cyberstalker/>. (2021).
61. Rao Sathyanarayana, TS., Bansal, D., & Chandran, S. (2018). Cyberbullying: a virtual offense with real consequences. *Indian J Psychiatry*, 60(1), 3-5. doi: 10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_147_18
62. Smith, PK., Del Barrio, C., & Tokunaga, RS. (2013). *Defi nitions of bullying and cyberbullying: How useful are the terms. Principles of Cyberbullying Research: Defi nitions, Measures, and Methodology*. NYork: Routledge.